

Шалабаев Кусман Каримовичтің «6D020600 - Дінтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Зайырлы мемлекеттегі дін мен дәстүр сабақтастығы» атты диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Диссертациялық жұмыста мемлекет пен дін қатынастарының үлгілері қатарында Қазақстан республикасының да зайырлы жүйесінің өзіндік ерекшелігі айқындалады. Зайырлы жүйеде діннің орны, қазақ мәдениеті мен болмысына діннің ықпалы, керітартпа діни ағымдардың ұлттық салт-дәстүрге шабуылы, дін мен дәстүр сабақтастығы саласындағы өзекті мәселелер осы ғылыми жұмыстың аясына кіреді.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі әлемде зайырлылықты әр ел әртүрлі түсінеді. Ар-ұждан бостандығы саласындағы европалық саясаттың заңдық негізін Адам құқықтары мен негізгі еркіндіктерін қорғау туралы Европалық Конвенцияның 9 бабы құрайды (1950 ж.). Онда ар-ұждан құқына қатысты европалық реттеудің екі негізгі бағыты көрсетілген: кез-келген дінді еркін ұстануға әр адамның құқы бары туралы ар-ождан бостандығын қорғау, қоғамдық келісім мен толеранттылықты қамтамасыз ету. Европалық Одақта мемлекет пен діни бірлестіктердің қатынасы турасында әлемдік үш модел көрсетілген: идентификациялық, кооперациялық және сепарациялық. Зерттеу жұмысының қазіргі қоғам үшін өзектілігін төмендегідей бірнеше негізде атап көрсетуге болады:

А) Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялаған уақыттан бастап өзін құқықтық, демократиялық, зайырлы, әлеуметтік орныққан мемлекет ретінде бекітті. Содан бергі уақыт ішінде Қазақстан республикасы әрдайым өзінің зайырлы сипатын бекітіп, оны әртүрлі құқықтық негіздермен нығайтып келеді. Дегенмен зайырлылықтың шығу төркіні батыс елдері болғандықтан, батыс елдерінде бұл түсініктің қалай қалыптасқанын, оған батыс елдерінің қандай тарихи үдерістермен жеткенін зерттеу уақыт талабы. Әсіресе Орта ғасырлардағы клерикализм басымдық танытқан, мемлекетке дін зор ықпал еткен кездегі жағдайларды саралаудың қазіргі күн үшін де айтар ойы жоқ емес. Кез-келген ұғымның түпкі қалыптасу негізін білу, тарихымен танысу, оны терең түсінуге әрі болашақта оны тереңірек негіздей түсуге ықпал етеді.

Ә) Зайырлылық ұғымы батыста пайда болғанмен, бүгінде батыс елдерінде оның іс жүзінде орын алуы әркелкі. Әр елдің өзіндік тарихындағы орны мен мәдениетіне ықпал етуіне орай бүгінде мемлекет пен дін қатынастарының түрлі формалары қалыптасқан. Зайырлылықтың кооперационды, сепарационды, идентификациялық түрі де негізінен батыс елдеріне тән. Қазақстан үшін де зайырлылықтың өзіндік үлгісіне біртіндеп көшу күн тәртібіндегі мәселе. Өйткені елімізде жетпіс пайыздан астам мұсылман дінінің өкілдері тұрады. Бүгінде

дәстүрлі және дәстүрлі емес діндер деген ұғымдар жиі қолданылуда. Осы орайда 2011 жылы қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер» туралы заңның преамбуласында қазақстанда исламның сунниттің бағытының Ханафи мәзһабы мен христиандық православ тармағының жергілікті тарих пен мәдениетке қосқан үлесі мойындалатыны арнайы атап көрсетілді. Бұл да Қазақстан үшін жергілікті ерекшеліктерді ескеру мен зайырлылықтың жаңа үлгісіне беттеудің нышаны деп қабылдауға болады. Осы орайда батыс елдеріне тән зайырлылықтың жекелеген үлгілерін кең қарастырудың мәні зор.

Б) Тәуелсіздіктен кейінгі жылдарда халықтық дінге деген бетбұрысы қарқынды сипат алды. Әсіресе жастардың бетбұрысы күшті болды. КСРО кезінде атеизмді бастан кешкен бұқара дінге еркіндік берілгенде жаппай дінге бас қойды. Мемлекет алғашында діни жағдайға араласпағандықтан, дін саласында бей-берекеттік орын алып, псевдо діни ағымдар өздерінің шектен шыққан әрекеттерімен көзге түсе бастады. Зайырлылық мемлекеттің діннен бөлінгендігін білдіргенімен, мемлекет ендігі жерде дінді өз еркіне жіберіп қоймай, оны бақылауда ұстау керектігін жақсы түсінді. Осы орайда мемлекет пен дін қатынастарын айқындау өзекті бола түсті. Зерттеу жұмысында мемлекет пен дін қатынастарының ерекшеліктері қарастырылуы да сонысымен өзекті.

В) Қазақ халқына ислам діні ғасырлар бұрын жеткендіктен, ол халқымыздың мәдениетіне сіңіп кеткені белгілі. Өйткені дала заңдары Есім ханның ескі жолы, Қасым ханның қасқа жолы, әз Тәукенің Жеті жарғысында шарифаттың ықпалы анық байқалады. Бүгінгідей елімізде кең көлемді рухани жаңғыру үдерісі жүріп жатқан уақытта өткенімізге көз жүгіртіп, мәдениетімізге деген діннің ықпалын саралау діни айқындалу тұрғысынан үлкен пайда келтірері сөзсіз. Қазақ дәстүрі мен мәдениетіне ислам қаншалықты ықпал етті? Ұлт болып ұйысуда діннің орны қандай? Міне, бұл мәселе ұлттық айқындалу мен діни айқындалу қатар жүріп жатқан қазіргі күн үшін айтарлықтай.

Г) Конституция негізінде наным-сенім еркіндігі берілген елімізде әсіре діни ағымдар да белең алды. Олардың басым көпшілігі исламдық бағыттан байқалды. Ол діни ұйымдар фундаменталистік сипатта болғандықтан, таза исламға оралу деген желеумен халықтық байырғы мәдениеті мен салт-дәстүрін қабылдамай, оларға дінді бұзу, дін тазалығынан ауытқу ретінде қарады. Осының салдарынан ел ішінде келіннің сәлем салуын ширкке балау, бата беруді қате деу, музыканы харамға санау, қабір тұрғызу, кесенелерге зиярат жасау, тұсаукесер, отқа май құю секілді дәстүрге сіңісті жайттарды терістеп, тіпті оған күшпен қарсы тұрушылар кездесті. Олар кей өңірлерде қабірлерді қиратып, халықтың киелі деп сенген ағаштарын өртеп жіберуге дейін барды. Көп жағдайда дәстүрлі ұстанымдарға өрескел қайшы келіп жатты. Осы орайда елімізде дін мен дәстүр мәселесі өзекті бола түсті. Осы жоғарыда айтылған негіздермен қараған жағдайда «Зайырлы мемлекетте дін мен дәстүр» тақырыбын зерттеудің аса өзекті екендігі талас тудырмайды.

Зерттеудің нысаны: Зайырлы жүйедегі дін мен дәстүр сабақтастығының

өзіндік қалыптасқан ерекшеліктері.

Зерттеудің пәні: Зайырлы мемлекет ретінде орныққан Қазақстан Республикасындағы дін мен дәстүр сабақтастығының қалыптасу моделі.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты – Қазіргі Қазақстан үшін өзекті болып табылатын зайырлылық мәселесін жан жақты қарастыра отырып, мемлекет пен дін қатынастарын анықтап, дін мен дәстүрдің сабақтастығына дінтанулық талдау жүргізу.

Зерттеу мақсатынан туындайтын жұмыстың негізгі міндеттері:

- Мемлекет пен дін қатынастарындағы ерекшеліктерді ашу;
- Зайырлы мемлекеттегі діни саясатты саралау;
- Діни біртұтастықты сақтауда дін мен дәстүрдің сабақтастығын нақтылау;
- Қазақстанға тән зайырлылық моделін анықтау;
- Қазақстандағы мемлекет пен діни қатынастар және қазіргі қоғам жағдайын талдау;
- Ханафи мәзһабына тән үкім берудегі әдет ғұрыптың орнын айқындау;
- Қазақы дәстүр және қазақтық далалық заңдарындағы дін мәселесін ашу;
- Қазақ мәдениетінің қалыптасу тарихындағы дін мен дәстүр сабақтастығын ашып көрсету;
- Қазақстан республикасындағы дін мен дәстүр сабақтастығына байланысты діни жағдайды талдау;

Диссертациялық жұмыстың ғылыми жаңалығы: алғаш рет зайырлы мемлекеттегі дін мен дәстүр сабақтастығын дінтанулық талдау тұрғысынан, дін феноменологиясы, дінтану компаративистикасы, оның ішінде ислам компаративистикасы әдістерін қолдана отырып, қазақстандық қоғамның мәдени-діни парадигмасын қалыптастырған және қалыптастыратын мәдени-әлеуметтік феномен ретінде талдау жүзеге асырылады.

Зерттеу үрдісінде жаңашылдық сипаттағы келесі **ғылыми нәтижелер** алынды:

- Мемлекет пен дін қатынастары батыс еуропада қоғамдық-саяси контексте пайда болып, кейіннен әлемге тараған. Батыста мемлекет пен дін қатынастары Ағарту дәуірінен кейін қарқынды дамып, ширап, жүйелене түсті. Мемлекет пен дін қатынасын зерттеушілерге сүйене отырып, бір ұғымнан шығара отырып, күрделіге қарай бағыт түзейтін таксономды бөлу түрімен анықталды;

- Қазіргі заманғы зайырлылық ең алдымен гуманистік құндылықтарды, соның ішінде адамның ар-ождан және наным-сенім бостандығын еркін жүзеге асыруды қамтиды. Зайырлылық әр адамның дүниетанымдық еркіндігін құптай отырып, қоғамның рухани саласындағы ой-сананың көптүрлілігін мойындау. Мемлекеттің зайырлы сипаты оның діннен ажыратылғанымен ғана емес, сонымен қатар атеистік, секуляристік идеологияның немесе басқа да бір дүниетанымның басымдылығын мойындамайтынымен де сипатталатыны негіздеп көрсетілді;

- Ислам дініндегі шариғат нормалары дала заңдарымен сiңiсiп, мазмұнын молайтты, рөлiн күшейтти, толықтырды және жетiлдiрдi. Қазақ әдет-ғұрып кұқығы нормаларының тарихи нысандарына бидiң билiгi, ханның жарлығы, ереже, жолдар және жұртшылық жататыны сарапталды.;

- Қазақстанның зайырлы сипаты сенiм бостандығы, дiни бiрлестiктердiң мемлекеттен бөлек болуы, мемлекеттiк немесе жалпыға мiндеттелген арнайы дiннiң болмауы, дiни ұйымдардың заң алдындағы теңдiгi, кейбiр әлеуметтiк мәселелердi шешуде мемлекет пен дiни ұйымдардың өзара әрекеттестiгi секiлдi мәселелер олардың нақты белгiлерi арқылы айқындалатыны дәлелдендi;

- Ислам дiни қазақ халқының өмiршең рухани-моральдық кұндылықтарымен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерiмен кiрiгiп, дiн мен дәстүр бiрлiгiн кұрады. Дiн қағидаларын халқымыз әрбiр мақал-мәтелiне, аңыз-әңгiмесiне, жыр-дастанына, ертегiсiне, шешендiк сөзiне, даналық нақылына, тұрмыс-салт өлеңдерiне сiңiрiп, күнделiктi тұрмысында басшылыққа алар рухани және имани кұндылықтарына айналдырғаны ғылыми негiздермен нақтыланды.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және тәжірибелiк маңызы:

Диссертациялық зерттеу жұмысы барысында алынған ғылыми-теориялық және практикалық нәтижелер Қазақстанның мәдени-әлеуметтiк кеңiстiгiнде дiн мен дәстүр сабақтастығына философиялық-дiнтану және мәдени-әлеуметтiк талдау жүргiзiлуiне байланысты маңызды теориялық мәнге ие болады. Қазiргi заманғы Қазақстанның мәдени-әлеуметтiк кеңiстiгiндегi дiн мен дәстүр сабақтастығы мен ислам мәдениетiнiң рөлiн, зайырлы кұндылықтармен интеграциялау мәселелерiн терең зерттеуге мүмкiндiк бередi. Зерттеудiң практикалық маңыздылығы отандық дiнтану саласындағы ислам мен дәстүр сабақтастығы, исламтану және дiн саласындағы ҚР мемлекеттiк саясаты мәселелерi бойынша элективтi курстарды әзiрлеу кезiнде қолдануға болады.

Ғылыми зерттеудiң әдiснамалық және теориялық негiзi.

Диссертацияның теориялық базасын дiнтанулық теория мен философиясы бойынша дәстүрлi әдiснамалық негiздер кұрайды, атап айтқанда, зайырлы мемлекеттегi дiн мен дәстүр сабақтастығы мәселесiн тарихи-философиялық және теориялық-этикалық талдау әдiс-тәсiлдерi, сондай-ақ, тарихилық пен логикалықтың бiрлiгi, салыстырмалы сараптау, кұрылымдық-функционалдық, аксиологиялық, концептiлiк талдау әдiстерi пайдаланылды. Жұмыстың теориялық негiздерi бұрынғы және қазiргi әлемдiк ойшылдар мен отандық зерттеушiлердiң еңбектерiне, ой-пiкiрлерiне сүйену бойынша жасақталды.

Қорғауға ұсынылған негiзгi ғылыми тұжырымдар.

1. Мемлекет пен дiн қатынастары батыс еуропада қоғамдық-саяси контексте пайда болып, кейiннен әлемге тараған. Батыста мемлекет пен дiн қатынастары Ағарту дәуiрiнен кейiн қарқынды дамып, ширап, жүйелене түстi. Мемлекет пен дiн қатынасын зерттеушiлерге сүйене отырып, бiр ұғымнан шығара отырып, күрделiге қарай бағыт түзейтiн таксономды бөлу түрiмен анықтауға болады. Ол бойынша, үш таксономды түрiне: бiрiншiден, мемлекетте басым дiн

заңдастырылған (мемлекеттік шіркеу); екіншіден, діндердің теңдігі заңдастырылған; үшіншіден, дін мемлекеттен және оқу орындарынан алыстатылған. Төрт таксономды түріне: а) теократия, ә) мемлекеттік дін, ол белгілі бір дінге ресми статус берілгендігін білдіреді. б) діннің мемлекеттен жекелей, аздап бөлінгені немесе «халықтық діні». Ол заң алдында конфессиялардың тең екендігін, алайда бірінің басым жағдайын мойындауды білдіреді. в) мемлекет пен діннің бөлінгендігі. Бес-алты таксонды бөлу түрлеріне қосымша дінді қоғам өмірінен толық шеттетуді меңзейтін «Секулярлы квази дін» ұғымы қолданылады. Эквипотенциалды модель: бұл елдерде мемлекет діннен арылығы келеді әрі конфессияларды қоғам мен адам өмірінен бөлектеуге тырысады. Осы себепті діни ұйымдардың ісі жеке адамның деңгейіне дейін түсірілген. Преференциалды модельдің басты ерекшелігі қоғамда нақты бір діннің тарихи ұзақ уақыт бойы жалғасып келуі, сол үшін де мемлекет сол дінге басымдық береді. Контаминационды модель өзінің қалыптасуы мен кейінгі дамуы тұрғысынан шығысқа, құқық пен мораль ерекшелігіне, ислам әлемі мен буддизмді ұстанатын елдерге тән. Идентификациондық модель мәдени ерекшеліктер, тұрғын халықтың этникалық бірегейлігі мен менталитеті тұрғысынан дәстүрлі көптеген діни бірлестіктермен ынтымақтасады (Ресей, Балтық елдері);

2. «Зайырлы» ұғымы мемлекеттік барлық салаларда, соның ішінде дін саласында да ашық, айқын саясат ұстанатынын, азаматтардың ар-ождан бостандығын қамтамасыз ететінін, дін мен мемлекеттік саясатты араластырмайтынын білдіреді. Қазіргі заманғы зайырлылық ең алдымен гуманистік құндылықтарды, соның ішінде адамның ар-ождан және наным-сенім бостандығын еркін жүзеге асыруды қамтиды. Зайырлылық әр адамның дүниетанымдық еркіндігін құптай отырып, қоғамның рухани саласындағы ой-сананың көптүрлілігін мойындау. Мемлекеттің зайырлы сипаты оның діннен ажыратылғанымен ғана емес, сонымен қатар атеистік, секуляристік идеологияның немесе басқа да бір дүниетанымның басымдылығын мойындамайтынымен де сипатталады. Зайырлы мемлекет азаматтық қоғамның құрамдас элементі ретіндегі діни бірлестіктердің қызметін де реттеп отырады. Зайырлы мемлекеттің негізгі белгілері: бейтараптық, еркіндік және дискриминацияға жол бермеу, сенім және ар-ождан бостандығы, діни идеялар мен институттардан мемлекеттің тәуелсіздігі, наным-сеніміне қарамастан адамдардың теңдігі. Европа елдеріне тән мемлекет пен дін қатынас үлгілерінің алуандығы зайырлылық қағидаттарының түрлі деңгейде жүргізілетіндігін аңғартуда. АҚШ шіркеуді өз мүшелері үшін бәсекеге түсетін, өз еркімен біріккен ұйымдар ретінде қарастырса, европалықтар шіркеуді қоғамның толыққанды мүшесі, мемлекет қолдау көрсетіп тұратын дәстүрлі институт ретінде түсініп, қабылдайды.

3. Қазақтың әдет заңдары көшпелі халықта қоғамдық дамудың ұзақ процесінде біртіндеп қалыптасты. Қазақ әдет-ғұрып құқығы нормаларының

тарихи нысандарына: бидің билігі, ханның жарлығы, ереже, жолдар және жұртшылық жатады. Сахара жұртына мұндай құқықтық құжаттардың екі түрі мәлім болған. Бірі «Қасым ханның қасқа жолы» (1511-1523) болса, екіншісі «Есім ханның ескі жолы» (1598-1645). Көшпелілердің әдет-ғұрыптық құқықтық нормалар жүйесінің ресми өмір сүру нысандарының ең жетілген түрі – жарғы. Ол билер биліктерінің, хан жарлықтарының, жолдардың даму жолының тікелей жалғасы әрі келесі бір сатысы. ««Жолдарға» карағанда «жарғыда» шарифат әсері көбірек болды. Бұны қазақ қоғамына ислам дінінің жайыла бастағандығының көрінісі ретінде қабылдауға болады. Ал «Ереже» мен «қағидаларды» әдет-ғұрып құқығы нормаларының келесі бір ресми қайнар көздеріне жатқыза аламыз. Ислам дініндегі шарифат нормалары дала заңдарымен сіңісіп, мазмұнын молайтты, рөлін күшейтті, толықтырды және жетілдірді. «Жеті Жарғыға» ислам, яғни шарифат заңдарының тікелей әсер еткен. Мысалы, өзін-өзі өлтірген адам бөлек жерленуі тиіс. Егер ру мүшелерінің бірі христиан дініне кірген жағдайда, оның және жақын туыстарының малдары талауға салынатын болған. Ал құдайға тіл тигізген адамды жеті адам растаса, ол таспен атып өлтіріледі. Кәпір болған адамның бүкіл мал-мүлкі оның туған туыстарының қарамағына өтеді. Жеті жарғы: Екінші тағанда «Зекет туралы» және 30 тармақтан тұратын «Дін және шарифат жолы» деген арнайы бөлім бар. Бұдан зекеттің парыздылығы және қандай жағдайда қанша мөлшерде беру керектігі, кімге беру керектігі шарифат үкіміне сай толық баяндалып, ары қарай «шарифат жолы – әуелі Құран Кәрімге, одан кейін хадистер мен сүннеттерге негізделеді» деп жалғасып, әрі қарай: қарыз, талақ, мұрагер, өсиет, уәде, зина, өз-өзіне қол жұмсау, т.б. бірсыпыра мәселелер жазылған. Құрбан шалудан бөлек, «Үшір» де ислам дінімен келген егін салығы ретінде ел ішінде жүзеге асқан.

4. Қазақстанның зайырлы сипаты «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның нормаларындағы сенім бостандығы, діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлек болуы, мемлекеттік немесе жалпыға міндеттелген арнайы діннің болмауы, діни ұйымдардың заң алдындағы теңдігі, кейбір әлеуметтік мәселелерді шешуде мемлекет пен діни ұйымдардың өзара әрекеттестігі секілді мәселелер олардың нақты белгілері арқылы айқындалады. Қазақстан жалпы адамзаттық, гуманистік және толеранттылық құндылықтарды, конфессияаралық келісім, диалогты ғасырлар бойы әлемдік және дәстүрлі діндердің енгізген принциптері мен қағидаларын қазіргі жалпы әлемдік, адамзаттық өркениеттегі бейбітшілікті сақтап қалу үшін, сан алуан этностары мен конфессиялардан тұратын көптеген мемлекеттердің бейбіт қатар өмір сүруі үшін белсенді пайдалануды алға міндет ретінде қойып отыр. Қазақстанда мемлекет пен дін қатынасы бейтараптық, теңдік, толеранттылық, ашық сипатқа ие.

5. Қазақстан мемлекет пен дін қатынастарында және конфессияаралық қатынастарда байыпты саясат жүргізуде. Оның негізінде либералды заңнама, толеранттылық және плюрализм жатыр. Қазақстан мемлекет пен дін қатынастарының адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтейтін

демократиялық ұстанымдарға негізделген, қоғам мен діндер мүдделерінің тепе-теңдігін ұстап тұрған өзіндік модель қалыптастыра білді. 2011 жылы қабылданған заң халықтың рухани өмірін дамытуда, діни бірлестіктердің қызметін реттеуде, олардың мемлекетпен қатынасын бекітуде маңызды рөл атқарды. Жаңа заң елдегі діни жағдайдың дұрысталуына оң ықпал етті. Оны жүзеге асыру мемлекет пен дін қатынастарының нақтылана түсуіне әрі дінді деструктивті мақсатта пайдалуға жол бермеуге қызмет етуде. Республикамызда салтанат құрған мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынастар үлгісі мемлекеттің конфессияларға деген бейтараптығына, яғни зайырлылық сипатына негізделген. Қазақстан аумағындағы барлық діндер тендей құқықтар мен мүмкіндіктерге ие.

6. Қазақстанның тарихи контекстілік және мәдени этикалық ерекшелігі қазақ мәдениетінде ислам құндылықтарының кеңінен таралуына оңтайлы әсер етті. Ислам діні қазақ халқының өміршең рухани-моральдық құндылықтарымен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімен кірігіп, дін мен дәстүр бірлігін құрады. Дін қағидаларын халқымыз әрбір мақал-мәтеліне, аңыз-әңгімесіне, жыр-дастанына, ертегісіне, шешендік сөзіне, даналық нақылына, тұрмыс-салт өлеңдеріне сіңіріп, күнделікті тұрмысында басшылыққа алар рухани және имани құндылықтарына айналдырды. Қазақ халқының діни-ислами түсініктері оның рухани-моральдық қағидаларында көрініс тапты. Дін мен дәстүр сабақтастығының нақты үлгілері: сүйінші сұрау, балаға ат қою, ақиқа, тұсаукесер, жынысына қарай тәрбие беру, сүндеттеу, неке қию, талақ, жерлеу, бата беру, қабір зияраты, өліге құрмет, адал-арам ұғымы т.б. жағдайларда нақты көрініс беруде.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен жариялануы. Диссертациялық жұмыс әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Философия және саясаттану факультеті, Дінтану және мәдениеттану кафедрасында орындалды.

Диссертациялық зерттеудің мазмұны мен негізгі нәтижелері 9 ғылыми мақалада көрініс тапты, соның ішінде ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған саяси, философиялық және мәдениеттану бойынша диссертациялардың негізгі қорытындыларын жариялауға арналған «ҚазҰУ Хабаршысы» журналында – 2 ғылыми мақала, «Адам әлемі» журналында – 1 мақала, «Әл-Фараби» журналына 1 ғылыми мақала жарияланып, нөлдік емес импакт факторы бар халықаралық ғылыми журналдар базасына тіркелген шетелдік журналда жарияланған ғылыми мақала – 1, халықаралық ғылыми конференциялар материалдарының арнайы жинақтарында – 4 ғылыми мақала (оның ішінде, 2 мақала шетелдік баспада) басылып шықты.

Диссертацияның құрылымы. Диссертацияның құрылымы зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай кіріспе бөлімнен, үш негізгі тараудан, тоғыз тараудан, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.